

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються теоретичні напрацювання новітньої вітчизняної політології, у яких осмислюється концепт громадянського суспільства. Доводиться, що синхронно з формуванням основ громадянського суспільства та розвитком його інститутів у пострадянській Україні змінюється характер вітчизняної політологічної рефлексії. Формується розуміння необхідності адекватного усвідомлення власного досвіду політичних трансформацій та необхідності повноцінної концептуалізації значимих феноменів політичної системи, до яких безперечно відноситься й громадянське суспільство.

Ключові слова: політична наука, громадянське суспільство, політична трансформація.

Становлення української політичної науки періоду державної незалежності відбувалося в органічному зв'язку з еволюцією ключових понять та концептуальних підходів до політичної дійсності. Одним з важливих елементів наукового знання в політичній сфері було і залишається теоретичне осмислення і практичне засвоєння поняття громадянського суспільства. Зміна підходів до проблематики громадянського суспільства в українській політичній науці, постановка проблем і їх розв'язання в індивідуальних і колективних дослідницьких працях відображають, з одного боку, процес «дорослішання» вітчизняної політологічної рефлексії, її поступовий перехід від «учнівського» періоду засвоєння здобутків більш розвинутих західних політологічних шкіл до усвідомлення власного досвіду політичних трансформацій та необхідності його концептуального оформлення. З іншого боку, в проблематиці громадянського суспільства знайшли своє відображення найважливіші тенденції політичного життя пострадянської України та поворотні моменти її новітньої історії.

Умовно еволюцію наукових поглядів вітчизняних авторів на питання розвитку та утвердження в Україні громадянського суспільства можна розділити на три етапи.

Приблизно до початку 2000-х років більшість публікацій з цього приводу вкладаються в апологетичний тренд, сформований як на основі класичних теорій громадянського суспільства Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, А. де Токвіля, так і під впливом новітніх західних концепцій, взятих за світоглядну основу процесу ліберальних трансфор-

мацій на пострадянському просторі (К. Поппер, Ю. Габермас, Ф. Фукуяма, Р. Дарендорф, Дж. Александер, А. Пшеворський, Д. Кін, Ф. Шміттер та ін.). Політична практика і політологічна рефлексія у цей період підпорядкована, головним чином, концепції демократичного транзиту, згідно з якою формування інституційних, ціннісних та світоглядних складових розвинутого громадянського суспільства в Україні відбувається мірою засвоєння ліберальних норм і принципів суспільного співжиття. Ця ж міра водночас відображає процес подолання тоталітарної спадщини в свідомості, психології мас, а також у формах і механізмах суспільної організації.

У вітчизняному політологічному дискурсі цього періоду домінують, головним чином, панорамні рефлексії, покликані сформулювати ключові вектори суспільного руху та основні концептуальні засади його інтерпретації [22; 28; 39].

Розвиток громадянського суспільства входить до їх проблематики як органічна складова процесу трансформацій, однак, часто не виокремлюється в якості спеціальної теми дослідження. Натомість у вивченні проблем громадянського суспільства переважають прикладні аспекти, пов'язані зі збором статистичних даних та підвищенням освітнього рівня громадського активу [7; 30].

Втім, у розвідках деяких авторів зроблено цікаві спроби теоретичних узагальнень та концептуальних інновацій вже у цей початковий етап становлення вітчизняної політології [14; 18; 34; 35; 48].

Наукова проблематика цього періоду стосується головним чином питань розбудови структур громадянського суспільства як однієї з ключових передумов демократизації загалом і трансформації політичного режиму в напрямку його лібералізації, зокрема.

Початок 2000-х років ознаменований кількома важливими змінами в характері суспільно-політичних процесів в Україні. По-перше, відбулася певна стабілізація соціально-економічного життя, в країні з'явилися зародки середнього класу. По-друге, відбулася стабілізація політичного режиму та остаточна легітимація курсу діючої влади на утвердження незалежності України і реалізацію європейського та євроатлантичного вектору її розвитку. По-третє, в суспільстві і політикумі виникла опозиційна альтернатива, що стала основою для майбутньої «кольорової революції».

До цього слід додати зовнішньополітичні виклики – з одного боку, надихаючий приклад європейської інтеграції центральноєвропейських та балтійських держав, з іншого – поява

сильного національного лідера з реваншистськими нахилами у сусідній Росії.

Очевидно, що під впливом саме цих факторів проблематика громадянського суспільства у науковому і суспільно-політичному дискурсі набуває значно більшої гостроти. Даний період можна означити як кризовий. Виникають перші публічні дискусії [38, с. 5], з'являються перші критичні публікації, спрямовані на переосмислення ролі структур громадянського суспільства в становленні демократії.

Наукова активність зростає одночасно з практичною активізацією третього сектору. Діяльність відповідних структур забезпечується низкою донорських організацій, виникає необхідна адміністративна та ресурсна інфраструктура, залучаються нові кадри, формується власний інтелектуальний та комунікативний простір [5; 20; 29; 31; 55].

Разом з тим, число статей і окремих видань, присвячених питанням розвитку громадянського суспільства, помітно збільшується, виникають спеціалізовані підрозділи в академічних установах, розробляються і активно впроваджуються відповідні навчальні курси в університетах. Проблематика громадянського суспільства та шляхів його утвердження в Україні стає пріоритетним напрямком у діяльності Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Міжнародного центру перспективних досліджень, Українського незалежного центру політичних досліджень, Інституту громадянського суспільства, Інституту місцевої демократії та ін.

Осмислення ролі громадянського суспільства в політичних трансформаціях спонукає дослідників вивчати широке історичне та світоглядно-цивілізаційне тло постання і розвитку концепту громадянського суспільства (В. Горбатенко, А. Карась, О. Салтовський, І. Хижняк) [6; 17; 50; 56].

Окремі аспекти наукової проблематики громадянського суспільства досліджуються в працях провідних вітчизняних політологів, вони висвітлюються в статтях, лекціях, виступах на круглих столах, а також у низці кандидатських і докторських дисертацій. Свої аргументовані погляди на явище громадянського суспільства та різноманітні політичні, соціальні, світоглядні аспекти його функціонування в Україні висловлюють М. Рябчук [49], С. Рябов [47], А. Колодій [19], В. Барков [2], Ф. Рудич [46], М. Михальченко [27], В. Цвих [57], Ю. Загородній [13], Г. Зеленько [15] та значне число інших науковців [1; 16; 26; 32; 36; 42; 52; 54 та ін.].

З'являються комплексні монографічні дослідження з доволі розлогими історичними екскурсами та значною бібліографією. Упорядниками та редакторами таких колективних праць виступили авторитетні вітчизняні науковці, а їхні авторські колективи включають значне число науковців провідних академічних установ [8; 9; 11; 37].

При цьому вітчизняні автори намагаються не лише ґрунтовно вивчити еволюцію проблематики громадянського суспільства в західній політичній науці, але й спроектувати наявний підходи та проблематизації на українську дійсність. Загальною думкою практично всіх авторів є необхідність цілеспрямованих зусиль громадських активістів і органів державної влади, спрямованих на розширення участі громадських об'єднань як у вирішенні повсякденних проблем життя соціуму, так і в досягненні масштабних цілей національного розвитку.

У деяких публікаціях, втім, пропонується й альтернативний погляд на роль структур громадянського суспільства в політичних і соціальних трансформаціях в Україні. Недоліком вітчизняних недержавних організацій (НДО), зокрема, визначається їхня недостатня інтегрованість в реальне життя суспільства, а нерідко й бутафорський, імітаційний характер [51].

Однак найбільшого суспільного розголосу набула публікація В. Литвина, що був на час її оприлюднення керівником Адміністрації Президента Л. Кучми та лідером виборчого блоку «За єдину Україну!». 19 січня 2002 року в газеті «Факты и комментарии» за його підписом вийшла стаття під назвою «Громадянське суспільство: міфи і реальність», в якій наголошувалися недоліки вітчизняного третього сектору, а саме — його залежність від зовнішнього фінансування, переважання егоїзму лідерів над суспільною користю, підміна політичного представництва лобізмом та маніпуляцією громадською думкою. Публікація була сприйнята як реакційна і спрямована на дискредитацію протестного руху «Україна без Кучми!» та опозиційних демократичних сил загалом. Втім, коментатори також звертали увагу на те, що в офіційній передвиборчій програмі очолюваної В. Литвином політичної сили розбудова громадянського суспільства та підтримка державою неурядових організацій є одним з політичних пріоритетів.

Численні критики одразу звернули увагу на спорідненість ключових тез статті Литвина з широко відомою статтею Томаса Карозерса «Civil Society: Think again» (1999), а відтак у публічному просторі більшою мірою обговорювався сам факт плагіату, а не зміст ідей Карозерса-Литвина.

Пізніше В. Литвин вже на посаді Голови Верховної Ради України унікав критичних оцінок стану громадянського сус-

пільства в Україні та закликав до розвитку таких його форм як місцеве самоврядування [24; 25].

Поняття громадянського суспільства та усвідомлення необхідності його утвердження як однієї зі складових успішної модернізації активно входить в офіційний дискурс української політики. Проблематика розвитку громадянського суспільства вперше детально висвітлюється в Посланні Президента України до ВРУ за 2000 рік. Цій тематиці присвячуються великі наукові конференції [53], указами Президента створюються дорадчо-консультативні органи, покликані сприяти діалогу влади з мережею НДО (Всеукраїнська громадська рада та Комісія сприяння демократизації та розвитку громадянського суспільства, 2001 р.). Зрештою, відбувається ініційована владою інституалізація участі громадськості в функціонування й самого державного механізму – відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року починається формування громадських рад при органах виконавчої влади.

Як бачимо, перші кроки до діалогу зі зростаючим третім сектором держава намагалася зробити буквально в переддень Помаранчевої революції. Саме в цей час активне громадянське суспільство тлумачиться як вирішальний фактор ліберальних змін в державі. На нього покладають великі сподівання ідеологи національної емансипації, суспільно-політичної модернізації та ліберальних реформ в Україні. Помаранчева революція дала потужний імпульс для того, щоб пов'язати такі проекти саме з розвитком структур громадянського суспільства [4; 23; 33].

Таким чином, на перший план виходить тематика політичної участі громадянського суспільства в масштабних трансформаційних процесах. Політична активність і громадянська самоорганізація розглядаються в їх суперечливій динаміці.

Нарешті після завершення періоду президентства В. Ющенка на тлі осмислення уроків Помаранчевої революції та значного розчарування результатами спалаху громадянської активності, яка не призвела до кардинальних суспільно-політичних змін, відбувається певна рутинізація концепту громадянського суспільства. Його подальша еволюція в академічному дискурсі характеризується ускладненням інтерпретаційних схем, виявленням суперечностей в попередніх підходах, залученням до аналізу доробку авторитетних західних авторів та формуванням власних позицій українських дослідників. Одночасно з цим ідея розвитку громадянського суспільства стає неодмінним елементом офіційної державної політики, а також отримує в її контексті доктринальне та інституційне забезпечення.

Найбільш сфокусовано теоретико-методологічні проблеми визначення ролі громадянського суспільства в сучасних трансформаційних процесах, його історичної, соціальної і політичної природи представлені у спробах дати наукове визначення даному феномену. Т. Розова, підсумовуючи розгляд різноманітних підходів до тлумачення природи громадянського суспільства пропонує розглядати його як «систему автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів, в тому числі й шляхом впливу на державну політику». Таким чином, структурам громадянського суспільства відводиться «проміжна позиція між приватною сферою і державою» [11, с. 40].

Подібним чином визначає поняття громадянського суспільства й О. Корнієвський (слідом за Б. Кухтою): «... Сутність громадянського суспільства полягає у функціонуванні недержавних суспільних інститутів і відносин, що мають переважно неполітичний характер». Але водночас, чітко визначаючи сферу громадянського суспільства як неполітичну, науковець заперечує проти означення її як «проміжної» між державним і приватним життям та вказує на «тісний зв'язок» між розвитком громадської самоорганізації та «формуванням активної позиції громадян у відстоюванні суспільних цінностей і національних інтересів, об'єктивацією загальнонаціональної ідеї (української національної ідеї) як процесу реалізації загально-суспільного модернізаційного проекту» [43, с. 337].

У «постпомаранчевий» період взаємодія структур громадянського суспільства і держави як сукупності владних інститутів стає провідним напрямком наукової рефлексії та предметом конкретних інституційних рішень та ініціатив. Взаємовідносини держави і громадянського суспільства стають головною темою дослідницьких програм і суспільно-політичних ініціатив, що виходять як від представників громадськості, так і від органів влади.

Осередком формування нових підходів у державній політиці щодо проблем розвитку громадянського суспільства стала Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства, створена відповідно до Указу Президента України від 25 січня 2012 року. А вже у березні того ж року Указом Президента була затверджена Стратегія розвитку громадянського суспільства в Україні, що передбачала реалізацію низки заходів і прийняття деяких нормативних документів. В основу стратегії лягли напрацювання представників вітчизняного третього сектору [40; 58]. Серед іншого, стратегія передбачала

підготовку щорічної аналітичної доповіді про стан громадянського суспільства в Україні на базі Національного інституту стратегічних досліджень [41].

Проблематика взаємодії держави і громадянського суспільства України в нових суспільно-політичних умовах активно розробляється під егідою органів влади, академічних установ та міжнародних організацій [10; 12; 43].

Крім того, проблематика становлення громадянського суспільства наповнюється новими аспектами і підходами через зв'язок із суміжними напрямками політологічних та суспільствознавчих досліджень – розвитком політичної системи, формуванням національної ідентичності, державотворчими процесами, виникненням і еволюцією української політичної нації [3; 21; 38; 45].

Спалах громадянської активності, пов'язаний з Євромайданом та подальшою суспільно-політичною кризою в Україні, а також участь самоорганізованих громадян у захисті суверенітету і територіальної цілісності держави дали емпіричну основу та мотиваційний імпульс для нової актуалізації проблематики громадянського суспільства в академічних та аналітичних студіях [44].

Не викликають жодного сумніву аксіологічна і теоретико-концептуальна значущість поняття громадянського суспільства та суспільна корисність багатьох ініціатив, які на його основі були сформульовані в процесі пошуку трансформаційних стимулів і механізмів для пострадянської України. Однак більш адекватне його використання в якості методологічної основи та аналітичного інструменту в сучасній політичній науці вимагає, на нашу думку, повернення до критичного, в кантіанському сенсі, підходу до його застосування.

Для початку варто уточнити зміст, який ми вкладаємо в поняття «громадянського суспільства». Далі – коректно описати суспільну стратегію перетворень, що впливає з прийняття цього поняття на позначення певної моделі суспільної організації, до якої ми прагнемо наблизити український соціум. Потім варто було б оцінити реалістичність такого плану на основі аналізу самої соціальної дійсності. І вже тільки після цього можна було б сформулювати конкретні рецепти і напрями «розбудови громадянського суспільства» на благо всього суспільства.

У цьому контексті по-новому можуть бути сформульовані й пропозиції до порядку денного української політичної науки та вітчизняної політичної практики у сфері дослідження феноменів громадянського суспільства:

1) визначеність із критеріями приналежності окремих інституцій, експертних та консалтингових організацій до категорії «структур громадянського суспільства»;

2) з'ясування дослідним шляхом адекватності панівних уявлень про роль інституцій громадянського суспільства в розвитку політичної культури, інститутів публічної політики, та їхній вплив на стан соціальної довіри і соціального самопочуття громадян;

3) визначення справжнього місця «структур громадянського суспільства» в структурі сучасного українського суспільства, ідентифікація та опис реальних форм їх включеності в публічну політичну сферу;

4) аналіз соціальних та політичних наслідків реалізації стратегії підтримки розвитку громадянського суспільства як з боку міжнародних та іноземних суб'єктів, так і в контексті реалізації політики державного сприяння розвитку громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 46-50.
2. Барков В. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні / В. Ю. Барков // Відносини між державою і громадянським суспільством : матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 51-56.
3. Бистрицький Є. Національна ідентичність і громадянське суспільство / Є. Бистрицький, С. Пролеєв, О. Білий, С. Лозниця, Р. Зимовець, Р. Кобець. – К. : Дух і Літера, 2015. – 452 с.
4. Боровик В. Пора перемагати / В. А. Боровик. – Х. : Фоліо, 2006. – 382 с.
5. Винников О. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування / О. Ю. Винников. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2002. – 176 с.
6. Горбатенко В. Постмодерн і трансформаційні цінності людського буття / Володимир Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 3-13.
7. Громадські організації: їх роль у суспільно-політичному житті України : довідково-статистичний матеріал / Інститут національних відносин і політології НАН України; Національний аграрний університет. – К., 1997. – 49 с.
8. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
9. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його роз-

- будови : збірник / Міжн. фонд «Відродження», Ін-т ліберального суспільства, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Укр. феноменологічне т-во ; відп. ред. А. Єрмоленко. – К., 2007. – 318 с.
10. Громадянське суспільство в Україні : зб. нормативних актів і статей. – ПРООН, 2012. – 91 с.
  11. Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, А. В. Вінокурова ; за заг. ред. Т. В. Розової. – Одеса : Юридична література, 2010. – 344 с.
  12. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці : аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2013. – 376 с.
  13. Загородній Ю. Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід / Юрій Загородній // Наукові записки : збірник. – К. : ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 92-104.
  14. Задоянчук О. Громадянське суспільство / О. І. Задоянчук. – К. : Знання, 1999. – 18 с.
  15. Зеленько Г. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи : монографія / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
  16. Калінкіна Н. Партнерські відносини між владою та «третім сектором» у соціальной державі : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Н. В. Калінкіна ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2008. – 19 с.
  17. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Анатолій Карась. – Київ; Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 519 с.
  18. Кириченко С. Громадянське суспільство і правова держава: поняття і зміст / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 47 с.
  19. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / Антоніна Федорівна Колодій. – Л. : Червона калина, 2002. – 275 с.
  20. Корені трави: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / упоряд.: І. Піддуська, Г. Усатенко, О. Боронь. – К. : Фонд «Європа XXI», 2003. – 288 с.
  21. Корнієвський О. Становлення і розвиток державності та громадянського суспільства в Україні : навчальний посібник / О. А. Корнієвський. – Чернігів : Освітній центр, 2015. – 260 с.
  22. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / Василь Кремень, Василь Ткаченко. – К. : Видавничий центр «Друк», 1998. – 448 с.
  23. Кроки до громадянського суспільства. Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні : науковий альманах / за ред. В. П. Рубцова та ін. – К. : Українська Академія Універсології, 2004. – 256 с.

24. Литвин В. Важлива складова громадянського суспільства : Звернення Голови Верховної Ради України з нагоди Дня місцевого самоврядування // *Голос України*. — 2003. — № 232. — 6 груд.
25. Литвин В. Прорив до громадянського суспільства / В.М. Литвин // *Університетські наукові записки*. — 2005. — № 1-2. — С. 8-24.
26. Матвійчук А. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / А. В. Матвійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2008. — 20 с.
27. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства / Микола Михальченко // *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. — 2004. — Вип. 25. — С. 23-35.
28. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко ; НАН Украины, Институт социологии; АПН Украины, Институт высшей школы. — К., 2001. — 440 с.
29. Нанивская В. Как нам создать гражданское общество? / В. Нанивская, В. Никитин // *Новости НИСЭПИ*. — 2002. — Вып. 1. — С. 8-11.
30. Настільна книга неприбуткових організацій / за ред. А. Ткачука. — К. : Ін-т громадянського суспільства, 2000. — 274 с.
31. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. — 48 с.
32. Новохацький В. Неурядові організації як фактор розбудови громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. Д. Новохацький ; Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2005. — 16 с.
33. Парламентаризм і громадянське суспільство в Україні : матеріали громадських слухань / упоряд.: М. Розумний, В. Холод. — Х. : Майдан, 2005. — 104 с.
34. Пасько Я. Громадянське суспільство на тлі європейської історії / Я. Пасько // *Генеза*. — 1997. — №1. — С. 212-217.
35. Пашков М. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності / М. Пашков // *Політологічні читання*. — № 2. — 1992. — С. 75-100.
36. Пашенко В. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. І. Пашенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 2005. — 16 с.
37. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. А. І. Кудряченка. — К. : НISД, 2007. — 396 с.

38. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посібник / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
39. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало та ін. (ред.). – К. : Політична думка, 1995. – 368 с.
40. Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? / М. В. Лациба, А. О. Красносільська та ін. ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Агентство «Україна», 2011. – 132 с.
41. Про стан громадянського суспільства в Україні : аналітична доповідь / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – 48 с.
42. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 23-35.
43. Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. 12 грудня 2012 р., м. Київ / упор. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. – К. : НІСД, 2013. – 504 с.
44. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналітична доповідь / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов та ін. ; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. – 60 с.
45. Розумний М. «Громадянське суспільство» vs «політична нація» / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2013. – №2. – С. 5-12.
46. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст / Ф. Рудич // Наукові записки : збірник. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. – С. 4-15.
47. Рябов С. Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору / С. Рябов // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні : тези наук. конф. / за ред. А. Ф. Карася. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 14-15.
48. Рябчук М. Громадянське суспільство і національна емансипація / Микола Рябчук // Сучасність. – 1991. – Ч. 7-8. – С. 155-178.
49. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: Громадянське суспільство і «розбудова держави» / Микола Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 272 с.
50. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
51. Ситник П. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 55-62.

52. Степаненко В. «Кому потрібне громадянське суспільство?»: Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / В. Степаненко // Войтенко Т. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Т. О. Войтенко, О. С. Гончарук, Ю. О. Привалов. — К. : Стилос, 2002. — С. 334-341.
53. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : мат. наук.-практ. конф. за міжнародною участю (30 травня 2001 р., м. Київ) / голов. ред. В. І. Луговий ; Українська академія держ. управління при Президентові України. — К. : Видавництво УАДУ, 2001. — Т. 1. — 423 с., Т. 2. — 470 с., Т. 3 — 380 с.
54. Тинкован О. Взаємодія органів державної влади та недержавних організацій в Україні: проблемні питання / О. Тинкован // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць. — Дніпропетровськ : ДРІДУ УАДУ, 2002. — Вип. 4 (10). — С. 47-54.
55. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. колективу), В. А. Головенько, Ю. М. Галустьян та ін. — К. : Український інститут соціальних досліджень, 2001. — 173 с.
56. Хижняк І. Теоретичні проблеми громадянського суспільства у країнах Заходу періоду постіндустріальних трансформацій / І. А. Хижняк // Наукові праці МАУП. — К., 2003. — Вип. 5: Актуальні питання політології. — С. 102-110.
57. Цвих В. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : монографія / В. Ф. Цвих. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.
58. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська та ін. ; Український незалежний центр політичних досліджень. — К. : Агентство «Україна», 2011. — 224 с.

This article analyzes the theoretical work of modern domestic politics, which interpreted the concept of civil society. Proved that simultaneously with the formation of the foundations of civil society and its institutions in post-Soviet Ukraine changed the nature of domestic political science reflection. Formed understand the need for adequate awareness of their own experience of political transformation and the need to complete conceptualization significant phenomena of the political system, which definitely belongs and civil society.

Key words: political science, civil society, political transformation.

Отримано: 1.06.2016